

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ НА АНДРАГОГІЧНИХ ЗАСАДАХ

У статті розглянуто андрагогічні підходи до організації методичної роботи з педагогічними працівниками сільської школи. Презентовано організаційну модель безперервного вдосконалення професійної компетентності вчителів.

Ключові слова: *сільська малокомплектна школа, організаційно-методичне забезпечення, модульна організація, модель, безперервна освіта.*

В статье рассматриваются андрагогические подходы к организации методической работы с педагогами сельской школы. Представлена презентация организационной модели непрерывного усовершенствования профессиональной компетентности учителей.

Ключевые слова: *сельская малокомплектная школа, организационно-методическое обеспечение, модульная организация, модель, непрерывное образование.*

In the article is considered androgogic approach of work organization with the pedagogical staff of rural school. It presents the organizational model of continuous improvement of teachers` professional competence.

Key words: *rural incomplete school, organizationally methodical providing, module organization, model, continuous education.*

Становлення України як держави залежить від багатьох факторів суспільного життя: політичних, економічних, соціальних. Стратегія розвитку та перспективи системи освіти України визначені Законами України „Про освіту”, „Про загальну середню освіту”, Національною доктриною розвитку освіти України та Національною стратегією розвитку освіти.

Актуальними для розвитку системи освіти України є пошук сучасного змісту, форм, методів, створення нових програм і підручників, оновлення діяльності навчальних закладів. Реформи в освітній галузі поступово змінюють характер педагогічних процесів, а їх інтенсивність має свою специфіку як у міських, так і сільських школах. Тому створення ефективної моделі організаційно-методичного забезпечення роботи педагогічних працівників потребує глибокого аналізу змісту, структури та функцій.

Специфіка умов роботи сільської школи визначається рядом об'єктивних факторів, які мають певний вплив на результати і процес навчання та виховання школярів. Малокомплектність – характерна риса багатьох сільських

загальноосвітніх шкіл України. Протягом 2005-2012 років на базі сільських закладів Драбівського району Черкаської області проводилися наукові дослідження з метою визначення специфічних рис діяльності вчителя сільської малокомплектної школи (СМШ). Крім того, нами були проаналізовані особливості професійної діяльності вчителя сільської школи.

Актуальність проблеми організаційно-методичного забезпечення педагогічних працівників визначається не лише складними соціально-економічними умовами села, а й науково-технічними та інноваційними змінами, впровадженням інформаційних та педагогічних технологій. Глибинний контраст у функціонуванні освітнього процесу в місті і селі, який прослідковується впродовж останнього десятиріччя, змушує шукати шляхи розв'язання цього „гордієвого вузла”. Вихід ми вбачаємо у безперервному, а не хаотичному чи частковому організаційно-методичному забезпеченні роботи з педагогічними працівниками.

Мета роботи полягає в аналітичному осмисленні реального стану організаційної і методичної діяльності з сільськими учителями; розробці практичної моделі організаційно-методичного забезпечення роботи з педагогічними працівниками сільської школи. Автор керуватиметься досвідом роботи 33 шкіл Драбівського району Черкаської області.

У зв'язку з необхідністю вирішення проблем сільської школи, підняттям питання функціонування школи на державному рівні, демографічною ситуацією, перепрофілюванням сільських навчальних закладів є потреба побудувати гнучку систему організаційно-методичної роботи з педагогічними працівниками.

Поняття організаційного забезпечення роботи з педагогічними працівниками сільської школи тісно пов'язане із функціоналізацією та гуманізацією освітнього середовища. Функціями андрагогічного підходу до організаційно-методичної роботи з педагогічними працівниками сільської школи є:

- забезпечення можливості одержання методичної допомоги, підвищення кваліфікації, безперервне поглиблення освітнього рівня кожним сільським учителем;

- функціонування сільської освіти як реального об'єкта дослідження, конструктивної організації й управління.

Оскільки освітній заклад є підсистемою безперервної освіти, то, на думку науковця А. І. Кузьмінського, „система безперервної освіти повинна... розглядатися за віковими етапами, тобто по вертикалі...; поняття системи безперервної освіти повинно бути розкритим і по горизонталі – з точки зору зв'язків між організаційними формами, методами, засобами, їх спільністю за змістом, складом учасників, економічними і соціальними факторами” [6, с.22].

Проблеми організаційно-методичного забезпечення роботи з педагогічними працівниками сільської школи привертають увагу багатьох прогресивних державних діячів, теоретиків і практиків педагогіки. Значний внесок у розробку питання організації народної освіти на селі зробив свого часу ще К. Д. Ушинський. Його праці „Педагогічні твори К. Д. Пирогова”, „Людина

як предмет виховання”, „Три елементи школи” та ін. присвячені питанням професійної підготовки сільського вчителя.

У своєму доробку „Проект учительської семінарії” Костянтин Дмитрович висловлює цікаві й актуальні для нашого дослідження думки: „Чим нижча сфера навчальної діяльності наставника, або, краще сказати, чим глибше йде вона в маси народу й у дитинство людини, тим менше, звичайно, вимагається від наставника: проте тим більше повинен він бути хорошим вихователем і впливати своїм викладанням не тільки на збагачення розуму знаннями, а й на розвиток усіх розумових і моральних сил вихованця. Ось чому для таких викладачів особливо необхідною є спеціальна педагогічна підготовка, адже не можна сподіватися, що вони самі, при обмеженості своїх справ, вивчали мови, оскільки знання іноземних мов, а разом з тим і читання іноземних педагогічних творів, для них здебільшого недоступні” [11, с.61]. С.Т.Шацький головним педагогічним завданням в освітньому середовищі вважав “розбудити педагогічний інстинкт і дати йому справжній напрямок” [12, с.144].

Завдання організатора освіти яскраво і точно визначив видатний педагог В.О. Сухомлинський: «Якщо ви хочете, щоб педагогічна робота приносила вчителів радість, щоб повсякденне проведення уроків не перетворювалося в нудну, одноманітну повинність, введіть кожного вчителя на щасливу стежину дослідження. Майстром педагогічної праці стає, звичайно, той, хто відчув себе дослідником» [10, с.188].

На державному рівні створюються різноманітні програми розвитку сільської школи, але ситуація продовжує ускладнюватися. У чому ж причина цього явища? На нашу думку, сільська школа продовжує належати до тих соціальних інститутів, які часто догматичні за своїм характером і покликані дисциплінувати, будь-якими способами підкоряти дитину і вчителя (об’єктів і суб’єктів освітнього процесу) діючим нормам і законам, що вказують, як вона повинна чинити, мислити, відчувати. «Педагогіка має справу із закономірностями виховної дії, що претендують на нормативне значення і є засадами поведінки особистості. Педагогіка – теорія людської практики й у своїй постановці питань констатує специфічну діяльність виховання й освіти, якій притаманний буттєвий вимір повинності» [7, с.82], – писав Г.Мертенс. Така повинність характерна для освітнього процесу в сільській школі. Отже, в умовах, що склалися в сільському освітньому просторі, відзначаємо припинення процесу розвитку як вищого типу руху, тобто якісних перетворень складових особистості педагога. Завданням організаційно-методичної роботи в сільській школі є перетворення “повинності” у бажану, вмотивовану творчу працю сільського вчителя. У зв’язку з цим постає питання про те, яким він повинен бути у контексті гуманізованого освітнього простору. На думку таких науковців, як В. Андрущенко, А. Гуржій та В. Литвина, педагог повинен “...блискуче володіти державною і кількома іноземними мовами, вміти працювати з комп’ютером, водити автомобіль, розбиратися у людських взаємовідносинах, знати психологію, бути висококультурною особистістю, не бути байдужим до мистецтва, шанувати дитину в усій повноті її

індивідуальності, плекати в ній добре, вічне, справедливе”, одним словом – “бути професіоналом найвищого гатунку” [8, с.161].

На думку П. Плотнікова, школа повинна виховувати людей демократичних, тобто відповідальних і самостійних. Це й є соціальним замовленням школи” [9, с.52]. Відомий науковець О. В. Бондаревська вказує, що «епіцентром навчання є людина, яка пізнає культуру шляхом діалогічного спілкування, обміну думками» [1, с.58]. Актуальною, на думку польського науковця Терези Гізи, є освіта, «що базується на творчому мисленні, наукових методах пізнання, самостійному пошуку правди» [3, с.48].

Практична необхідність розробки теоретичних основ організаційно-методичного забезпечення роботи з педагогічними працівниками сільської школи, недостатня вивченість у наявній педагогічній літературі та мала кількість рекомендацій для практичної діяльності й обумовили вибір теми нашого дослідження.

Загальна гіпотеза дослідження ґрунтується на розумінні важливості проблеми організаційного і методичного забезпечення роботи з педагогічними працівниками сільської школи. Припускаємо, що проблеми сільської школи з вищеперерахованих причин і далі поглиблюватимуться, тому організаційно-методична робота повинна носити не стихійний, а цілеспрямований характер.

Розроблена модель забезпечення роботи з педагогічними працівниками сільської школи дасть змогу:

1. Оптимізувати навчально-виховний процес у сільських школах (особливо малокомплектних).

2. Створити систему безперервної методичної підготовки вчителів сільської школи на місцях у міжкурсовий період, відповідно – зекономити час учителів на підготовку до занять; створити економію коштів на оплату відряджень.

3. Підготувати вчителя до роботи в умовах малокомплектності.

4. Використавши метод аналізу, розчленувати загальну проблему організації роботи в сільській малокомплектній школі на складові частини: методичну підготовку, підготовку до роботи в умовах малокомплектності, позакласну роботу, керування дитячим колективом (соціальною групою).

5. Активізувати вирішення проблем сільської школи на державному рівні та на місцях.

Виклад основного матеріалу. Доцільним у роботі є визначення основних проблем сільської школи в організаційно-методичній роботі з педагогічним колективом, а саме:

1. Неможливість забезпечити в умовах малокомплектної школи викладання кожного навчального предмета кваліфікованими педагогами. Однією з основних специфічних рис СМШ є професійна дезорієнтованість учителів. Адже значна кількість педагогів з метою забезпечення тижневого навантаження викладають по 2-3 і більше (до 6) навчальних предметів, які не відповідають їхньому фаху. Зокрема, в сільських малокомплектних школах Драбівського району таких учителів понад 23%. Такий стан безумовно

призводить до зниження якості знань учнів. Учитель СМШ не завжди має відповідний його фаху диплом.

2. У СМШ відсутні можливості для створення внутрішкільних предметних методичних об'єднань.

3. Віддаленість більшості сільських шкіл від науково-методичних і культурних центрів, а також від місця діяльності інших учительських колективів ускладнює їх роботу з упровадження в практику нових досягнень педагогічної науки, передового педагогічного досвіду, ускладнює процес самоосвіти вчителів, заважає створенню необхідних передумов для постійного вдосконалення професійної майстерності.

4. Відсутність розробленої системи цілеспрямованої міжкурсової методичної роботи з педагогічними працівниками із підвищення їх професійної компетентності. Учителі СМШ перебувають у методичній ізоляції, що поступово може призвести до професійної деградації педагогів та „синдрому відчаю”. Інтенсивність залучення вчителів міських (рис.1, ряд 2) та сільських (рис.1, ряд 1) шкіл до форм підвищення методичної підготовки за даними проведеного дослідження представлена на графіку (рис.1).

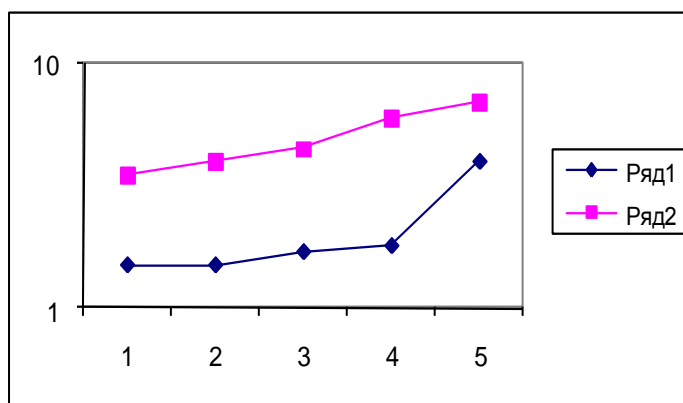

Рис.1

5. У школі I ступеня нерідко вчитель є і директором. Будь-які відрядження спричиняють зупинку навчального процесу.

6. У СМШ спостерігається реальне перевантаження вчителя. Якщо його тижневе навантаження відповідає нормі (18 годин), то кількість підготовок (уроків, які потрібно розробити на тиждень), у порівнянні з педагогічною працею інших вчителів, значно вища, тому що сама структура школи не дає можливості працювати вчителю на здвоєних підготовках. У сучасному сільському навчальному закладі можуть бути відсутні одна чи декілька вікових груп учнів, що трапляється все частіше.

7. Практично неможливою в школі такого типу є профільно-рівнева диференціація. Існуючий клас (інколи через низьку наповненість він нагадує соціальне мікрогрупування) не можна поділити на декілька, запропонувавши різні програми навчання. Тому обирається, як правило, єдина навчальна програма, що не враховує наявні здібності та навчальні можливості учнів.

8. У сільських школах через перевантаженість учителя мало уваги

приділяється роботі з обдарованими дітьми. Основні зусилля спрямовані на забезпечення виконання навчальної програми.

9. У системі стосунків, що складаються між учителями та учнями, тенденцію до посилення мають особисті, а не ділові відносини. Ця обставина поліпшує організацію виховної і погіршує організацію та якість навчальної роботи.

10. У порівнянні з учителями інших шкіл реальні соціально-економічні умови життя педагогів СМШ суттєво зменшують відрізок їхнього вільного часу, примушують приділяти значно менше уваги питанням професійної майстерності.

Анкетування та хронометраж часу, відведеного на підготовчий етап педагогічної діяльності, засвідчили наступне. Реально вчитель сільської школи (у порівнянні з педагогом міської), зважаючи на соціально-економічні умови життя, приділяє втричі менше часу підготовці до навчальних занять та виховної роботи, розробці документації. Це відбувається за умови більшої навчальної завантаженості. Так, учитель міської школи відводить на підготовку до наступного виробничого дня від 1,5 до 2,5 годин. Учитель сільської школи на роботу по дому щоденно витрачає від 3,5 до 5 годин. Природно, що на підготовку до наступного робочого дня часу практично не залишається. Дослідження виявило, що вчителі сільських шкіл намагаються використовувати не творчо розроблений матеріал, а переробляти знайдені зразки навчально-виховного досвіду відповідно до власних умов роботи.

11. Якість навчально-виховної роботи СМШ значною мірою залежить від керівництва школою, а не від рівня педагогічної майстерності вчителів.

Проблема керівництва сільськими малокомплектними школами надзвичайно актуальна. Програму підготовки резерву керівних кадрів для СМШ потрібно закладати в навчальні програми відповідних навчальних закладів системи вищої освіти України, реалізовувати її через системи курсової педагогічної підготовки.

Як бачимо, сільські малокомплектні школи мають свої особливості, пов'язані з чисельністю, пропорціями педагогічного колективу, характеристиками керівництва ним, особливостями педагогічної праці в умовах СМШ, особливостями формування учнівського контингенту, організацією навчально-виховного процесу.

Діяльність учителя малокомплектної школи відбувається в умовах перебування в невеликому об'єднанні людей. У переважній більшості цілі, дії і вчинки педагога потребують узгодження з іншими суб'єктами навчально-виховного процесу і просто не можуть бути здійснені без їхньої участі й допомоги. Розв'язання цього завдання в процесі навчання варто здійснювати поетапно.

Практика доводить, що вчителі малокомплектних шкіл недостатньо володіють методикою роботи в класах із малою наповненістю учнів. Професійна підготовка у педагогічних ВНЗ зорієнтована на класи з великим наповненням, а в сільській малокомплектній школі механічне перенесення

форм і методів роботи з класів, що мають велику наповненість, на малочисельні – неприпустиме.

Саме тому робота в умовах малокомплектності вимагає від учителя наполегливої методичної роботи над розробкою навчальних занять. У класах із малою наповненістю значно зростає психологічне навантаження на кожного учня, який постійно знаходиться під пильною увагою вчителя і повинен активно співпрацювати з ним. Одноманітність методів і прийомів навчання, які застосовують учителі різних предметів, призводить до емоційного перевантаження учнів, зниження мотиваційного ресурсу, збільшує втомлюваність. Низький професійний рівень педагога СМШ, неухвага до розумового і духовного розвитку учня різко знижують якість навчального і виховного процесу.

Створена й апробована модель організаційно-методичної роботи з удосконалення професійної компетентності дозволяє реалізовувати педагогічні ініціативи вчителів в умовах експерименту. Така модель стала дієвим чинником упровадження модульної технології в освітній процес. Створена модель організаційно-методичної роботи складається із чотирьох модулів: «Теорія», «Практика», «Технології», «Компетенції».

Модуль «Теорія» забезпечує теоретико-методологічну підготовку вчителя СМШ. Впевнені, що чим складніша діяльність, тим більша роль попередньої теоретичної орієнтації, змістових узагальнень учителя. Цей модуль включає в себе роботу методичної ради школи, теоретико-практичного семінару, об'єднані педагогічні ради, семінари-тренінги, професійне навчання педагогів, педагогічні читання.

Удосконалення роботи вчителя, оптимізація навчальної діяльності школи відбувається у ході реалізації модуля «Практика», який складається з професійної діагностики, самоосвіти вчителів, постійно діючих творчих груп, категорійних семінарів, творчо-експериментального об'єднання, майстер-класу, дистанційної підготовки.

У модулі «Технології» відбувається усвідомлення особистістю цілей, завдань і можливостей свого розвитку. Активна участь учителів у самостійній творчій діяльності, вміння аналізувати її було важливим компонентом даного модуля. «Технології» – це моніторинг роботи сільської малокомплектної школи з розвитку професійної компетентності, створення річного плану професійного зростання педагогів, аналіз психологічної підготовки до роботи в умовах СМШ, навчально- та науково-дослідна діяльність в умовах експерименту, розвиток педагогічного колективу, персонал-технології вчителів, перехід до автономної діяльності вчителя сільської школи.

Модуль «Компетенції» базується на здатності вчителя діяти на основі практичного досвіду, умінь та знань під час професійної діяльності, а також вміння вирішувати професійні проблеми. Нами були визначені основні діяльнісні компетенції, якими повинен володіти вчитель сільської школи: адаптивно-мобілізаційна, організація міжособистісного мікропростору для спілкування, подолання стресових ситуацій та конфліктів, аналітичність, емпатія, імідж, креативність, майстерність.

У ході експериментальних досліджень було обґрунтовано специфіку діяльності вчителя в умовах сільської малокомплектної школи, створено програму подолання формального стану організаційно-методичної роботи в СМШ:

1. Посилення соціальної захищеності сприятиме зосередженості сільського вчителя на основній діяльності.

2. Організаційно-методичне забезпечення відповідних умов для підготовки вчителя до занять, ведення ним особистого річного плану професійного зростання.

3. Наукова організація навчально-виховного процесу, проведення теоретичних і практичних семінарів.

4. Надання методичної допомоги вчителю на місцях, проведення міжшкільних методичних об'єднань, створення регіональної програми із забезпечення методичної допомоги учителям; поновлення бібліотечних фондів шкіл; підключення сільських шкіл до мережі Інтернет, доступ до інформаційних ресурсів.

5. Переведення навчально-виховного процесу на діагностичну основу, прогнозування роботи вчителя; допомога психологічної служби.

6. Допомога кожному педагогу обрати методи, що відповідають його цілям, завданням і проблемам.

7. Стабільність розвитку сільської школи, компетентне управління процесом освіти на селі; державна і регіональні програми на підтримку сільських шкіл.

Слід уточнити функції внутрішкільної науково-методичної роботи в умовах гуманізованого освітнього середовища (гностична, стимулююча, креативна, аналітико-рефлексивна), особливості її реалізації у сільській малокомплектній школі (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика вимог і реального стану вчителя сільської школи

Андрагогічні вимоги, за якими формується професіоналізм учителя	Реальний стан учителя сільської школи
Учитель повинен систематично займатися самоосвітою, прогнозовано організовуючи свою працю, заздалегідь плануючи свою діяльність, визначаючи час і місце для самостійної роботи, розумно поєднуючи працю і відпочинок	Сільський учитель практично не має можливості займатися самоосвітою через завантаженість годинами (зазвичай кількість підготовок до уроків на тиждень складає до 24)
Науково організовувати педагогічну роботу. Працювати з літературними джерелами (суцільне і вибіркоче читання, побіжний перегляд, виділення істотного, основного)	Недостатньо поставлена робота з організації наукової діяльності, пасивність учителя, втрата пізнавальних інтересів

Добирати потрібну літературу, орієнтуватися в каталогах, тематичних словниках, довідковій літературі, періодиці; мати доступ до інформаційних ресурсів	Віддаленість школи від методичних центрів, бібліотек, застарілість навчально-методичної літератури; обмежений доступ до інформаційних ресурсів
Акмеологічне моделювання педагогічної діяльності (акмеологія – нове учіння про інтеграцію в освіті; синтез педагогіки і психології розвитку; наука про саморозвиток особистості як суб'єкта життєдіяльності в освітній сфері)	Психолого-педагогічна діагностика діяльності вчителів сільських шкіл застосовується не належним чином. Недостатньо використовуються принципи саморозвитку особистості: свободи вибору, відкритості, діяльності, зворотного зв'язку
Адекватно оцінювати виконану роботу, виявляти причини невдач, помилок, визначати шляхи їх усунення	Відсутні основи аналітико-прогностичного спрямування роботи вчителя
Умови праці сільського вчителя повинні бути комфортними, адміністративний тиск на педагога відсутній	Бюрократична некомпетентність органів управління освітою, постійна суспільна критика, загроза втрати місця роботи через скорочення штатів, закриття школи

Висновки. Які ж стратегічні зміни повинна здійснити сільська школа в умовах андрагогічного підходу в роботі з педагогічними працівниками? Залучати педагогів до процесу прийняття управлінських рішень; підвищувати повагу до сільського вчителя в полікультурному освітньому просторі; забезпечувати педагогічні умови для отримання кращих результатів у викладанні; стимулювати здібності сільського вчителя в намаганнях зайнятися іншими напрямками в педагогічній роботі; захищати учителя від можливої залежності від батьків, політиків, шкільного диктату; стимулювати прояви самовдосконалення та креативності; створювати продуктивні й ефективні зв'язки батьківської громади і школи; передбачати час і можливості для реалізації інноваційних проектів.

Сьогодні освітній простір села потребує нової парадигми, що узагальнює в собі різноманітні прогресивні ідеї. Важливим у нашій експериментальній діяльності є усвідомлення синергетичних принципів, що лежать в основі педагогічної інноватики – нового напрямку педагогіки про взаємовідносини та взаємодію всіх суб'єктів навчально-виховного процесу – і мають чіткі переконання щодо постійного оновлення освітнього процесу внаслідок якісних змін. Сьогодні сільська школа потребує таких змін. Розроблена модель організаційно-методичної роботи апробована в школах Драбівського району Черкаської області та Гребінківського району Полтавської області.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно ориентированого образования / Е. В. Бондаревская. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 58.

2. Бондар В. І. Управлінська діяльність директора школи : дидактичний аспект / В. І. Бондар. – К., 1987. – 156 с.
3. Гіза Тереза. Школа перед необхідністю підтримки інновацій учителів / Тереза Гіза // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – С. 48.
4. Дзега В. Д. Проблеми організаційно-методичного забезпечення роботи з педагогічними працівниками сільської школи / В. Д. Дзега // Вісник Черкаського університету. – 2005. – Вип. 64. – С. 29-33.
5. Дзега В. Д. Специфіка педагогічної діяльності вчителя в умовах малокомплектної школи / В. Д. Дзега // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. праць. – Харків. – 2008. – Вип. 28. – С. 32-39.
6. Кузьмінський А. І. Організаційно-педагогічні основи безперервної освіти педагогічних кадрів / А. І. Кузьмінський; Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького. – К., 1997. – 197 с.
7. Mertens G. Verbingliche Argumentation in der Padagogik / G. Mertens // Padagogisch Rundsehar. – 1991. – Bd. 45. – S. 82.
8. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття. Книга 2. Освіта і наука: творчий потенціал державо- і культуротворення / авт. кол. : В.Литвин, В. Андрущенко, А. Гуржій [та ін.]. – К. : Навч. книга, 2004. – 672 с.
9. Плотніков П. Принципи, ідеї діяльності сучасного педагога-новатора / П.Плотніков // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2003. – № 3. – С.52.
10. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 188.
11. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 2. – С. 60-62.
12. Шацкий С. Т. Педагог: сочинения : в 4 т. / С. Т. Шацкий. – М. : Просвещение, 1964. – Т. 2. – С.144.

Дата надходження до редакції: 16. 11. 2012 р.